

ГІСТОРЫЯ

Ігар Марзалюк (Магілёў)

ДА ПЫТАННЯ АБ ЭТНІЧНАЙ І ПАЛІТЫЧНАЙ СВЯДОМАСЦІ ЁСХОДНЕСЛАВЯНСКАГА НАСЕЛЬНІЦТВА Ё 10 - 13 СТСТ.

У савецкай паваеннай гістарыяграфіі трывала замацаваўся погляд аб існаванні старажытнарускай народнасці і фармаванні ё выніку яе дывергенцыі асобных усходнеславянскіх народнасцяў у 14-16 стст.¹ Аднак, што разумее большасць даследчыкаў, ужываючы тэрмін "народнасць" у дачыненні да славянскага насельніцтва Кіеўскай Русі? Звычайна падразумяецца існаванне ўстойлівага моўнага ўсходнеславянскага адзінства і досыць позняе ўтварэнне ўласна беларускай, украінскай і расейскай моваў. Але даследаванне моўнай сітуацыі, якая існавала ва Усходняй Еўропе ё 10-13 стст., ставіць пад вялікае пытанне абгрунтаванасць гэткай высновы. Пасля вывучэння А.Залізняком мовы ноўгарадскіх берасцяных грамат быў канчаткова даведзены факт існавання ё 11-12 стст. старажытнейшага ноўгарадска-пскоўскага дыялекта, які адрозніваўся ё гэты час ад паўднёварускага (кіеўскага) не менш чым двума дзесяткамі істотных прыкмет. Адначасова гэты дыялект многімі элементамі быў падобны да моваў балтыйскіх славянаў, а таксама да моваў сербска-славенскай групы. І толькі ё 13-15 стст. назіраецца паступовая нівеліроўка гэтых дыялектных адметнасцяў у выніку ўзаемадзейнення з суседнімі суздальскімі дыялектамі².

Тое ж самае тычыцца і беларускай мовы. У свой час Л. Аляксеёў адзначыў той факт, што "некаторыя межы, падзяляючыя розныя дыялектныя з'явы, паўтараюць

¹ Фроянов И.Я. Киевская Русь. Ленинград, 1990. С. 9-27.

² Зализняк А.А. Значение новгородских берестяных грамот для истории русского и других славянских языков // Вестник АН СССР. Москва. 1988. №8. С. 99.

племянныя межы ранняга жалезнага веку"³. Гэта ж самае пераканаўча давеў і В.Сядоў⁴. Тэорыя В.Сядова аб балцкім субстраце ў этнагенэзе беларусаў і фармаванні ў 8-13 стст. беларускай этнічнай супольнасці на сённяшні дзень прызнаецца большасцю даследчыкаў. Аналіз усяго комплексу дадзеных дазваляе казаць аб наяўнасці ўжо на пачатку 2 тысячагоддзя новай этнічнай супольнасці, якая пазней атрымала назву беларусаў⁵. Бясспрэчным фактам зараз лічыцца і ўдзел іранскага і фіна-вугорскага субстрата ва ўкраінскім і, адпаведна, расейскім этнагенэзе, аб чым яскрава сведчаць дадзеныя антрапалогіі, мовазнаўства і фальклору⁶.

Нельга сур'ёзна ставіцца і да апеляцыі пра аднароднасць матэрыяльнай культуры Кіеўскай Русі як этнаўтвараючага фактару. Па-першае, ужо неаднаразова адзначаўся той факт, што культурная агульнасць унутры ўстойлівых летапісных племянных саюзаў прасочваецца па курганных матэрыялах 12-13 стст. і па яшчэ больш позніх дадзеных дыялекталогіі⁷. Па-другое, кажучы пра матэрыяльную культуру ўсходнеславянскіх гарадоў, трэба памятаць, што культурава архітэктура, прыкладное мастацтва нясуць на сабе выразны адбітак магутнейшых рэцэпцыяў візантыйскай цывілізацыі. Менавіта майстры Візантыі непасрэдна прычыніліся да ўзнікнення шэрагу помнікаў Усходняй Еўропы⁸. Калі прытрымлівацца логікі прыхільнікаў агульнасці гарадской культуры Кіеўскай Русі як фактару этнічнай кансалідацыі ў адзіную народнасць, то

³ Алексеев Л.В. Полоцкая земля. Москва, 1966. С. 32.

⁴ Седов В.В. Славяне Верхнего Поднепровья и Подвинья. Москва, 1982. С. 184-185.

⁵ Дучыц Л. Балты і славяне на тэрыторыі Беларусі ў пачатку II тыс. н.э. // Беларускі гістарычны агляд. 1995. Т. 2. Сш. 1. С. 29.

⁶ Седов В.В. Восточные славяне в VI - XIII вв. Москва, 1982. С. 113, 195-196.

⁷ Рыбаков Б.А. Первые века русской истории. Москва, 1964. С. 148-149; Седов В.В. Восточные славяне ... С. 270.

⁸ Пуцко В. Аб еўрапейскім кантэксце сярэдневяковага мастацтва Беларусі // Беларусіка. Мінск, 1993. Кн. 1. С. 303-306.

можна нават абвясціць існаванне адзінай народнасці ў межах ВКЛ у 16-17 стст., бо ў гэты час ад Інфлянтаў да Магілёва мы бачым аднародную гарадскую культуру (аднолькавыя тэхнічныя прыстасаванні і тэхналогіі, сінхроннасць у развіцці розных відаў рамёстваў, узнікненне новых тыпаў вырабаў, іх стылістыкі і ўпрыгожванняў). Аднароднасць матэрыяльнай культуры ўсходнеславянскіх гарадоў не можа быць аргументам у пытанні існавання ці адсутнасці ўсходнеславянскага этнасу.

Аднак аўтара найперш цікавіла праблема этнічнай і палітычнай самаідэнтыфікацыі ўсходнеславянскага насельніцтва ў эпоху Кіеўскай Русі, бо менавіта яна з'яўляецца важнейшай у вырашэнні гэтага пытання.

Этнічная свядомасць.

Аксіёмай афіцыйнай савецкай гістарыяграфіі стала сцвярджанне, што стрыжнёвай ідэяй "Аповесці мінулых часоў" з'яўляецца ідэя ўсходнеславянскага адзінства⁹. Наколькі гэтаму адпавядаюць рэаліі пачатку 12 ст., калі Нестар працаваў над летапісам? Тэкст "Аповесці" наскрозь прасякнуты "патрыятычным" пачуццём русіна - паляніна ў дачыненні да ўласна Кіеўскай зямлі і выразным супрацьпастаўленнем ёй усіх астатніх славянскіх плямёнаў, што ўвайшлі ў склад Русі. "Мы" для патрыёта-кіяўляніна - гэта "поляне яже ныне зовомая Русь". Яны "живуще особе" ад усіх іншых, вядуць свой пачатак ад мужоў "мудрых и смысленых" легендарных часоў Кія, Шчэка і Харыва і "дожыли они в Киеве и до сего дне"¹⁰.

За межамі ягонай палянскай Русі цягнуўся свет, па словах Б.А.Раманава, "двуногіх звяроў і быдла"¹¹, да якіх немагчыма ўжываць хрысціянскія меркі, бо ўсе яны (вяцічы, радзімічы, драўляне, крывічы ды іншыя) без вынятку "паганцы", што "живяху звериньским образам, живуще

⁹ Толочко П.П. Древняя Русь. Киев, 1987. С. 182.

¹⁰ Повесть временных лет [у:] Повести Древней Руси. Москва; Ленинград, 1983. С. 27-28, 34; Романов Б.А. Люди и нравы Древней Руси. Москва-Ленинград, 1966. С. 94.

¹¹ Романов Б.А. Люди и нравы Древней Руси. С. 95.

скотьски"¹². Продкі ноўгарадцаў - славене, таксама недалёка адыйшлі ад "паганцаў". І абсмяяў іх сам апостал Андрэй, і не "задаліся" ім тонкія ветразі падчас Візантыйскага пахода, і князь, які паважае сябе, да іх на стол не пойдзе¹³.

Найменні летапісных плямён існуюць да сярэдзіны 12 ст., прычым не заўсёды як рэтраспекцыя. Калі ў 1128 г. адбылася выправа на Полаччыну, то летапісец ведаў, што кааліцыя ідзе на "крывиче", як і тое, што Глеб Менскі ў 1113 г. "воевал дреговичи". А Уладзімір Давыдавіч, які пісаў у 1147 г. да Ізяслава Мсціславіча ў Кіеў, ясна ўсведамляў, што яго воласць - гэта "вятиче"¹⁴.

У якасці этноніма ва ўсіх дамангольскіх пісьмовых крыніцах тэрміны "Русь", "русін", "рускі" ужываліся толькі ў дачыненні да жыхароў паўднёвых княстваў -- "Рускай зямлі" ў вузкім сэнсе гэтага слова, якая размяшчалася вакол гарадоў Кіева, Пераяслаўля, Чарнігава і Ноўгарада-Северскага. У летапісных крыніцах 12 ст. жыхары іншых княстваў-земляў выразна супрацьпастаўлялі сябе гэтай "Русі". Гэта тычыцца як насельніцтва Уладзіміра-Суздальскай, гэтак і Смаленскай, Галіцкай ды іншых земляў¹⁵. Аўтар "Слова пра паход Ігаравы" ўжываў тэрмін "Руская зямля" ў першапачатковым сэнсе, як і яго сучаснікі-летапісцы. Русічамі ён называў воінаў з Чарнігаўскага і Ноўгарад-Северскага княства¹⁶.

Як вядома, існавала і ўяўленне аб "Рускай зямлі" ў шырокім сэнсе. Аднак наколькі абгрунтавана лічыць гэты

¹² Повесть временных лет... С. 28-29.

¹³ Пашуто В.Т. Летописные традиции о "племенных княжениях" и варяжский вопрос [у:] Летописи и хроники. Москва, 1973. С. 103-110.

¹⁴ Полное собрание русских летописей (далее ПСРЛ). Т 1. Вып 2. Ленин-град, 1927. С. 297-298; ПСРЛ. Т 2. Москва-Ленинград, 1962, Стб. 282; Рыбаков Б.А. Древняя Русь. Сказания. Былины. Летописи. Москва, 1963. С. 319.

¹⁵ Тихомиров М.Н. Русское летописание. Москва, 1979. С. 23-24.

¹⁶ Шгыхаў Г.В. Погляды аўтара "Слова пра паход Ігаравы" на гісторыю Полацкай зямлі // Вечна жывое "Слова". Мінск, 1989. С. 105.

тэрмін этнонімам? Не выклікае прэрэчання той факт, што ў шырокім сэнсе тэрмін "Руская зямля" прыкладаецца да ўсіх усходнеславянскіх земляў, якія ўваходзілі ў склад Кіеўскай дзяржавы і падпарадкоўваліся дынастыі Рурыкавічаў¹⁷. Аднак у такім выпадку лагічна казаць пра палітычны, а не этнічны змест гэтага тэрміну. Менавіта так трактаваў "Рускую зямлю" 11-12 стст. В.Ключэўскі¹⁸. Даследчыкамі адзначалася адна агульная рыса паведамленняў аб "Русі" ў шырокім сэнсе, а менавіта тое, што (Валынская, Ноўгарадская альбо Растоўская зямля становяцца для летапісца "Руссю" толькі тады, калі размова ідзе аб канфліктах з суседнімі дзяржавамі і народамі, якія ў склад "Рускай зямлі" як дзяржаўнагенеалагічнай агульнасці не ўваходзяць¹⁹.

Не пераканаўча выглядаюць і спасылкі на такую крыніцу, як "Слово о погибели Рускыя земли", створаную ў другой палове 13 ст. у Паўночна-Усходняй Русі. "Руская зямля", якая займала тэрыторыю ад "Угор" і да "Балгар" і супрацьпастаўлялася інаверным суседзям ("поганьскім странам"), выступае як адзінае цэлае, падпарадкаванае вярхоўнай уладзе родапачынальніка ўладзіміра-суздальскіх князёў 13 ст. - Усевалада Вялікае Гняздо. Тут акрэслена не месца рускіх сярод іншых народаў, як беспадстаўна сцвярджаецца да гэтага часу асобнымі даследчыкамі, а акцэнтаецца ўвага на тым, што "<...>то всё покарено было богом крестияньскому языку"²⁰. Тэрмін "Руская зямля" ў дадзеным выпадку пазначаў тэрыторыю, якая ўваходзіла ў склад Кіеўскай Русі, і выступаў у якасці канфесіоналіма і палітоналіма, а не этноніма. Відавочна і імкненне летапісца адлюстраваць прэтэнзіі "свайго" княскага роду на спадчыну Кіеўскага перыяду.

¹⁷ Флоря Б. Н. Исторические судьбы Руси и этническое самосознание восточных славян в XII - XV веках // Славяноведение. 1993. № 2. С. 43-44.

¹⁸ Ключевский В.О. Сочинения. Москва, 1956. Т. 1. Ч. 1. С. 167.

¹⁹ Флоря Б. Н. Исторические судьбы Руси ... С. 46.

²⁰ Памятники литературы Древней Руси. XIII век. Москва, 1981. С. 130; Флоря Б. Н. Исторические судьбы Руси ... С. 48.

Нельга таксама бльгаць з этнонімамі і канфесіёнімы. Паказальны ў гэтым "Спісок русских городов дальних и ближних", цікавейшая крыніца канца 14 ст. У гэтым дакуменце да "рускіх" гарадоў аднесены "Болгарскіи и волоскии гроди"²¹, што ставіць у тупік даследчыка, які жадае бачыць у гэтай крыніцы сведчанне пра захаванне ўсведамлення ўсходнімі славянамі свайго этнічнага адзінства. Як пераканаўча паказаў Е.Навумаў, у 1394-1396 гг. Кіеўскі мітрапаліт Кіпрыян склаў схему паслядоўнага падпарадкавання Кіеву Балгарыі, Малдовы і Галіча ў сферы кананічнай, царкоўнай юрысдыкцыі. Для гэтага па ініцыятыве Кіпрыяна і быў складзены "Спісок". Аднак Канстанцінопальскі патрыярх Антоній у 1397 г. даў рашучы адпор дамаганням Кіеўскага мітрапаліта. "<...>"Спісок русских городов дальних и ближних" застаўся неажыццяўлёным праектам і сведчаннем памкненняў Кіпрыяна"²². Як бачым, у выпадку кананічнага падпарадкавання неўсходнеславянскіх земляў яны аўтаматычна становяцца "рускімі", г. зн. залежнымі ад Кіеўскай метраполіі.

Калі ж лічыць тэрмін "Руская зямля" ў шырокім сэнсе этнонімам, то згодна такой логікі трэба разглядаць у якасці этнонімаў і тэрміны "Літва" і "Літоўская зямля" ў шырокім сэнсе. У канцы 15-16 ст. яны адлюстроўвалі ўсведамленне прыналежнасці розных этнічных земляў да Літвы як палітыка-тэрытарыяльнага цэлага. І ў гэтым выпадку перад намі ні што іншае як палітонім.

У сувязі з важнасцю элементаў палітычнай свядомасці паспрабуем прасачыць этапы яе фармавання ў насельніцтва Кіеўскай Русі на розных этапах існавання апошняй.

Палітычная свядомасць.

Паняцце "Русь" у палітычным і сацыяльным сэнсе гэтага слова ў 11-12 стст. азначала найперш за ўсё княскую

²¹ Тихомиров М.Н. Русское летописание. С. 94-96.

²² Наумов Е.П. К истории летописного "Списка русских городов дальних и ближних" [у:] Летописи и хроники... С. 150-164.

дружыну, вышэйшую дзяржаўную арыстакратыю²³. Тэрмін "рускія князі" азначаў сукупнасць членаў княскага роду Рурыкавічаў. Кожная з галінаў княскага роду мела фармальнае права на "прычасце" (долю) Рускай зямлі ў вузкім сэнсе, а значыць і права на вялікакняжскі Кіеўскі стол. Сярод Яраславічаў жыло ўсведамленне права ўсіх членаў іх роду на Кіеўшчыну, бо яны "не угры и не ляхи, а единого деда внуки"²⁴. Заклік аўтара "Слова..." да ўсіх "рускіх князёў" - гэта якраз заклік да іх, як да "единого деда внуков", заклік да агульнага пахода супраць полаўцаў, якія пагражалі ўласна "Рускай зямлі", заклік да іх агульнародавай уласнасці.

У сувязі з гэтым цікава прасачыць узнікненне выразнай генеалагічнай свядомасці ў розных галінах роду Рурыкавічаў. Аўтар "Слова..." падзяліў усіх князёў Кіеўскай Русі на дзве галіны: "Ярославлі вси внуци и Всеславлі"²⁵.

У пачатку 12 ст. (як лічыць Ю.Заяц, у 1128 г.) у летапісы было занесена родавае паданне полацкіх князёў. У ім выразна падкрэслівалася выключнае права полацкага роду на валоданне Полаччынай і яго генеалагічная асобнасць: 1) Яны "Роговоложи внуци" і таму адзіна законныя спадчыннікі Полацкай зямлі; 2) Рагнеда выступае як мсціўца за вынішчэнне свайго рода і за захоп Уладзімірам "Отчины", якая належыць ёй па праву. Гэтае права на "Отчину" прызнавалася, згодна падання, і "болярством" Уладзіміра²⁶.

Істотна адзначыць тую акалічнасць, што Полацкая зямля ва ўсходнеславянскіх крыніцах 11-12 стст. нідзе ў складзе "Рускай зямлі" ў шырокім сэнсе не згадваецца. Гэта тлумачыцца якраз вышэйзгаданымі генеалагічнымі прычынамі.

Як вядома, ужо ў 11 ст. на ўсёй тэрыторыі Кіеўскай Русі пачало складвацца ўяўленне аб княскай "Отчине". Рашэнне з'езда ў Любечы ў 1097 г. ("кождо да держит

²³ Мельникова Е.А., Петрухин В.Я. Название "Русь" в этнокультурной истории Древнерусского государства (IX - X вв.) // Вопросы истории. 1989. № 8. С. 29.

²⁴ Ключевский В.О. Сочинения. Т 1. Ч. 1. С. 175.

²⁵ Слово о Полку Игореве [у:] Повести Древней Руси... С. 390.

²⁶ Заяц Ю.А. Заславль X - XVIII веков. Минск, 1987. С. 8-27.

отчину свою") замацавала права кожнага Яраславіча на тую воласць-княства, якой валодаў іх бацька па Яраслававу падзелу²⁷. Паняцце "Отчины" фармавала своеасаблівы рэгіянальны "патрыятызм". Паказальны адказ аднаго з Манамахавічаў Усеваладу Ольгавічу Чарнігаўскаму, які, заняўшы ў 1139 г. Кіеў, хацеў перавесці яго з "отческаго" Пераяслаўля ў Курск: "<...>лучше мне смерть на своей отчине и дедине, чем Курское княжие; отец мой в Курске не сидел, а Переяславле: хочу умереть на своей отчине"²⁸.

Яскравай праявай далейшай дыферэнцыяцыі дынастычнай свядомасці з'яўлялася ўзнікшая ў гэты час выразная тэндэнцыя падкрэслівання асаблівай значнасці сваёй галіны роду, яе ўхваленне. Гэта адбілася і на тэрміналогіі. "Яраславы внуцы", памятаючы аб агульнасці паходжання, мянуюць сябе па імені заснавальнікаў удзельных дынастыяў. Цяпер яны найперш Ольгавічы, Манамахавічы, Расціславічы. У помніках летапісання кожнай з земляў акцэнтуюцца ўвага на мужнасці і славе "свайго" княскага роду, які не здольны на благія ўчынкi, не здраджвае клятвам і з павагай ставіцца да іншых "братоў"-князёў. Разам з гэтым не шкадуецца "чорнай фарбы" для прадстаўнікоў варожых дынастыяў іншых земляў²⁹.

Кіеўскі стол па-ранейшаму найбольш пажаданы і прэстыжны, але ён ужо толькі першы сярод роўных. У 12 ст. тытул "великое княжение" і "великий князь" ужываўся і да чарнігаўскіх, і да ўладзімірскіх ды іншых уладароў асобных земляў-княстваў³⁰. Той жа працэс дыферэнцыяцыі дынастычнай свядомасці мы бачым і ў княскай геральдыцы. Кожная галіна роду Рурыкавічаў скарыстоўвала агульнародавы трызуб і відазмяняла яго. З'явіліся цэлыя серыі знакаў, кожная з якіх адпавядала толькі асобнай дынастычнай галіне рода³¹.

²⁷ Ключевский В.О. Сочинения. Т 1. Ч. 1. С. 183.

²⁸ Там же. С. 184.

²⁹ Рыбаков Б.А. Древняя Русь... С. 302-311.

³⁰ Рыбаков Б.А. Киевская Русь и русские княжества XII - XIII вв. Москва, 1982. С. 476.

³¹ Молчанов А.А. Об атрибуции лично-родовых знаков князей

Князь гэтага часу мысліўся тым жа Даніілам Заточнікам у маштабах стольнага горада, уласнага княства-дзяржавы, а не ўсёй "Рускай зямлі": "Дуб крепок множеством корения; тако и град наш твоею державою"³². Што гэта не выключэнне, а правіла, сведчаць і іншыя тэксты. Узорнай у гэтым сэнсе з'яўляецца "Похвала роду рязанских князей". "Похвала" распадаецца на некалькі ўзаемазвязаных сюжэтаў, адзначаецца, што "сии бо государа рода Владимира Святославича", падкрэсліваецца іх хрыстальюбства і выключныя асабістыя якасці, клопат і абарона імі Разанскай зямлі, якую яны "от супостат велми без ленности храняща". Галоўнае для іх - княскі стол, "агульназямельныя" інтарэсы, падтрымка і захаванне якіх з'яўляецца ў вачах летапісца адной з найвялікшых княскіх дабрадзейнасцяў³³.

Усё гэта спрыяла кансалідацыі насельніцтва княстваў, усведамлення ім свайго тэрытарыяльна-палітычнага адзінства. У выніку да сярэдзіны 12 ст. зніклі племянныя назвы і адзіным найменнем зямлі стала назва, вытворная ад назвы горада - адміністрацыйнага і культурнага цэнтра княства.

Як паказалі даследаванні Б.Флоры, пасля мангольскай навалы адбыліся істотныя змены ў этнічнай і палітычнай ментальнасці насельніцтва былой Кіеўскай Русі. На працягу 13-14 стст. выразна прасочваецца тэндэнцыя атаясамлення менавіта свайго палітычнага ўтварэння з "всей Руской землёй". У выніку развіцця гэтага працэсу ў 14-15 стст. на поўначы Русі і ў ВКЛ канчаткова замацавалася атаясамліванне сваёй дзяржавы з "всей Руской землёй", а насельніцтва адпаведна - з "русінамі", "рускімі". Пры гэтым на ўсходнеславянскіх землях ВКЛ пазбягалі распаўсюджваць гэту назву на тых землях ўсходніх славянаў, што знаходзіліся за межамі іх дзяржавы. Так, у якасці назвы насельніцтва ўсходнеславянскіх земляў, якія аб'ядналіся вакол Масквы,

Рюриковичей X -XIII вв. // Вспомогательные исторические дисциплины. Москва, 1985. Т. 16. С. 66-83.

³² Романов Б.А. Люди и нравы Древней Руси. С. 21.

³³ Памятники литературы Древней Руси... С. 200-202.

пастаянна ўжываецца тэрмін "масквічы"³⁴. Больш таго, як у беларуска-літоўскіх летапісах, гэтак і ў маскоўскіх, складваецца традыцыя ўсяляк падкрэсліваць пераемнасць кіеўскай традыцыі сваёй дзяржавай. Напрыклад, у беларуска-літоўскіх летапісах даказваецца легітымнасць права вялікіх князёў на валоданне ўсімі ўсходнеславянскімі землямі, на кіеўскую спадчыну. Суверэнітэт ВКЛ супрацьпастаўляецца васальнай залежнасці Маскоўскай Русі ад Арды³⁵.

Мы бачым добра знаёмы этнолагам працэс ператварэння палітоніма ў этнонім, які першапачаткова і для беларуска-ўкраінскай супольнасці, і для земляў будучай Расеі быў агульным ("русь", "рускі"). Аднак "рускім" лічылася толькі сваё насельніцтва як і "ўсёй Рускай зямлэй" - толькі ўласнае палітычнае ўтварэнне. Перад намі яскравая дыферэнцыяцыя як этнічнай, гэтак і палітычнай свядомасці.

Падобныя рэчы добра вядомы з гісторыі іншых этнапалітычных утварэнняў Еўропы. З сярэдзіны 7 ст. у выніку адасаблення кожнага з меравінгскіх каралеўстваў знікла агульная самасвядомасць "палітычнага" народа *gens Francorum*. У канцы 7 ст. пачалося фармаванне асобнай нейстрыйскай самасвядомасці, у сістэме якой франкамі лічыліся толькі жыхары Нейстрыі. Тэрытарыяльная раз'яднанасць знішчыла адзіную самасвядомасць у каралеўстве вестготаў. Паняцце "готы" стала распаўсюджвацца толькі на жыхароў уласна Іспаніі³⁶.

Няма ніякіх падставаў казаць аб насельніцтве Кіеўскай Русі як устойлівым, аднародным этнічным утварэнні. У выніку падпарадкавання земляў усходніх славянаў дынастыі Рурыкавічаў склалася ўяўленне аб палітычнай і тэрытарыяльнай агульнасці гэтых земляў. У гэты час адбывалася фармаванне надплемяннога "палітычнага" народа.

³⁴ Флоря Б. Н. Исторические судьбы Руси ... С. 46-61.

³⁵ ПСРЛ. Т.35. Москва, 1980. С. 42-43, 59, 91-92, 129-132, 146.

³⁶ Ронин В.К. Франки, вестготы, лангобарды в VI - VIII вв.: политические аспекты самосознания // Одиссей. Под ред. А.Гуревича. Москва, 1989. С. 69-70.

Кіеўская Русь - гэта метаэтнапалітычная супольнасць, падобная на такія ўтварэнні, як арабскі Халіфат, Габсбургская манархія, імперыі Карла Вялікага, Чынгіс-хана, Вялікіх Маголаў. На погляд аўтара, досыць пераканаўча выглядае выказанае В.Каралюком меркаванне аб старажытнарускай і старажытнапольскай народнасцях як пэўных кангламератах "пранароднасцяў"³⁷.

³⁷ Обсуждение доклада А.Р.Корсунского // Средние века. Москва, 1968. Вып. 31. С. 144.